

Асия Аккулиева¹ , Гүлхан Нұрадин² , Дина Кульбаева³

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

PhD докторанты

e-mail: asiya1511725@gmail.com

(Алматы, Қазақстан)

² М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің қауымдастырылған
профессоры (доцент), философия ғылымдарының кандидаты

e-mail: gnuradin@mail.ru

³ М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің доценті,
философия ғылымдарының кандидаты

e-mail: kulbaeva68@bk.ru

(Тараз, Қазақстан)

ПРАКТИКАЛЫҚ ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСИ ЭТИКА: ЦИФРАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ҰСТАНЫМДАР

Аңдатпа. Бұл мақала цифрландыру жағдайындағы қоғамдық ұстанымдардың өзгеруін практикалық философия мен саяси этика тұрғысынан қарастырады. Ханна Арентт, Юрген Хабермас, Мишель Фуко, Питер Слотердайт, Чарльз Тейлор, Зигмунт Бауман, Джон Серл, Евгений Морозов және Лев Манович еңбектері негізінде цифрлық қоғамдағы адам еркіндігі, жауапкершілігі, билік қатынастары және цифрлық бақылаудың этикалық аспектілері талданған. Авторлар цифрлық дәуірдегі адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынастардың трансформациясын философиялық тұрғыдан сараптай отырып, қоғамдық пікірдің поляризациялануы, ақпараттық хаос, цифрлық паноптицизм және цифрлық нарциссизм сияқты заманауи құбылыстардың пайда болуының себептерін ашып көрсетеді. Зерттеу цифрлық этиканың қажеттілігіне баса назар аударып, қазіргі қоғамда цифрлық технологиялардың мүмкіндіктерін адамгершілік пен демократия қағидаттарына сай үйлестірудің маңыздылығын дәлелдейді.

Түйін сөздер: практикалық философия, саяси этика, цифрландыру, қоғамдық ұстанымдар, жұмсақ күш, цифрлық бақылау, этика.

Асия Аккулиева, Гүлхан Нұрадин, Дина Кульбаева ПРАКТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭТИКА: ОБЩЕСТВЕННЫЕ УСТАНОВКИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Аннотация. Статья рассматривает изменение общественных позиций в условиях цифровизации с позиций практической философии и политической этики. На основе работ Ханна Арентт, Юргена Хабермаса, Мишеля Фуко, Питера Слотердайка, Чарльза Тейлора, Зигмунта Баумана,

Джона Серла, Евгения Морозова и Льва Мановича анализируются свобода и ответственность человека, властные отношения и этические аспекты цифрового контроля в цифровом обществе. Авторы раскрывают причины возникновения таких современных феноменов, как поляризация общественного мнения, информационный хаос, цифровой паноптицизм и цифровой нарциссизм. Исследование подчеркивает необходимость цифровой этики и доказывает важность согласования возможностей цифровых технологий с принципами гуманности и демократии в современном обществе.

Ключевые слова: *практическая философия, политическая этика, цифровизация, общественные позиции, мягкая сила, цифровой контроль, этика.*

Assiya Akkuliyeva, Gulkhan Nuradin, Dina Kulbayeva **PRACTICAL PHILOSOPHY AND POLITICAL ETHICS: PUBLIC ATTITUDES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION**

Abstract. The article examines changes in public attitudes in the context of digitalization from the perspectives of practical philosophy and political ethics. Based on the works of Hannah Arendt, Jürgen Habermas, Michel Foucault, Peter Sloterdijk, Charles Taylor, Zygmunt Bauman, John Searle, Evgeny Morozov, and Lev Manovich, the paper analyzes human freedom and responsibility, power relations, and ethical aspects of digital surveillance in digital society. The authors reveal the causes of modern phenomena such as polarization of public opinion, information chaos, digital panopticism, and digital narcissism. The research emphasizes the necessity of digital ethics and argues the importance of aligning the potential of digital technologies with the principles of humanity and democracy in contemporary society.

Keywords: *practical philosophy, political ethics, digitalization, public attitudes, soft power, digital surveillance, ethics.*

Кіріспе

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы қазіргі заманғы қоғамның құрылымын түбегейлі өзгертті. Бұл үдеріс тек экономикалық немесе техникалық өзгерістермен шектелмей, сонымен қатар қоғамдық ұстанымдарға, саяси процестерге және адамның күнделікті өміріне де терең әсер етуде. Цифрландыру феномені заманауи философиялық ойлауда ерекше мәнге ие болып отыр, әсіресе практикалық философия мен саяси этика саласында. Бұл салада адамның бостандығы, жауапкершілігі, әлеуметтік әділеттілік пен билік құрылымдары секілді мәселелер қайта ой елегінен жатыр.

Мақаланың басты мақсаты – цифрлық дәуірдегі қоғамдық ұстанымдардың трансформациясын практикалық философия мен

саяси этика тұрғысынан талдау. Осы ретте Ханна Арентттің билік пен әрекет тұжырымдамасы, Юрген Хабермастың коммуникациялық әрекет теориясы, Мишель Фуконың бақылау мен билікке қатысты көзқарастары, Питер Слотердайқтың техногуманизм идеялары, Чарльз Тейлордың сәйкестік пен тану мәселелері, Зигмунт Бауманның «сұйық» қоғам концепциясы, Джон Серлдің әлеуметтік шындық теориясы, Евгений Морозовтың цифрлық утопияға сын көзқарасы және Лев Мановичтің цифрлық мәдениет туралы идеялары негізге алынады.

Цифрландыру қоғамдағы этикалық дилеммаларды тереңдетіп, жаңа қоғамдық ұстанымдардың қалыптасуына әкелуде. Цифрлық бақылау, деректердің қауіпсіздігі, жасанды интеллекттің шешім қабылдау процестеріне ықпалы, сондай-ақ виртуалды кеңістіктегі тұлғалық таным – бұлардың барлығы саяси-философиялық тұрғыдан маңызды мәселелерге айналуда. Сонымен қатар, цифрландыру барысында қалыптасатын әлеуметтік ассиметриялар мен дербестікке төнетін қауіптер де ерекше назар аударуды қажет етеді. Жаңа технологиялар бір жағынан мүмкіндіктер әлемін ашса, екінші жағынан олар билік пен бақылаудың бұрын-соңды болмаған құралдарын ұсынады. Осы мақалада аталған ойшылдардың теориялық ұстанымдарын саралай отырып, қазіргі цифрлық қоғамдағы адам мен билік, еркіндік пен жауапкершілік, этика мен технология арасындағы тепе-теңдікті табу жолдары қарастырылады. Осылайша, мақала цифрлық этика мен практикалық философия шеңберінде жаңа қоғамдық келісімнің теориялық негіздерін ұсынуға талпынады.

Зерттеу әдістері

Бұл мақалада цифрландыру жағдайындағы қоғамдық ұстанымдарды философиялық және саяси-этикалық тұрғыдан зерттеу үшін пәнаралық тәсіл қолданылды. Нақтырақ айтқанда, практикалық философия, саяси этика, мәдениеттану, медиафилософия, әлеуметтану және цифрлық гуманитаристика сынды түрлі ғылым салаларының концептуалды құралдары біріктірілді. Цифрлық қоғамдағы билік, еркіндік, жауапкершілік және этика секілді ұғымдарды терең түсіну үшін авторлар еңбектеріне – Ханна Арентт, Юрген Хабермас, Мишель Фуко, Питер Слотердайк, Чарльз Тейлор, Зигмунт Бауман, Джон Серл, Евгений Морозов және Лев Манович – интерпретациялық талдау жасалды.

Зерттеу барысында сапалық талдау, герменевтикалық әдіс және дискурстық талдау тәсілдері қолданылды. Аталған әдістер цифрлық технологиялар мен әлеуметтік құрылымдар арасындағы өзара байланысты философиялық тұрғыдан ұғынуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сындарлы салыстырмалы талдау әдісі арқылы жоғарыда аталған ойшылдардың ұстанымдары өзара салыстырылып, қазіргі цифрлық этика мәселелеріне қатысты көзқарастары жүйеленді. Мақалада постструктурализм мен коммуникативтік әрекет теориясы аясындағы тәсілдер басшылыққа алынып, қазіргі цифрлық кеңістіктегі қоғамдық

ұстанымдардың трансформациясы этикалық және саяси өлшемдер арқылы бағаланды. Бұл пәнаралық және кешенді әдіс қазіргі заманғы цифрлық мәдениет пен саяси процестерді терең әрі жан-жақты сараптауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері

Цифрландыру дәуіріндегі практикалық философия мен саяси этика мәселелері. Бұл бөлімде цифрлық қоғам жағдайында туындаған негізгі этикалық-саяси мәселелер және цифрландыру жағдайындағы адам еркіндігі мен жауапкершілігі қарастырылады. Аталған мәселелер Ханна Арендт, Юрген Хабермас, Мишель Фуко, Питер Слотердайт, Чарльз Тейлор, Зигмунт Бауман, Джон Серл, Евгений Морозов және Лев Манович еңбектерінің призмасы арқылы талданады. Әр философтың осы мәселелерге қосқан үлесі нақты мысалдармен көрсетіліп, олардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырылады. Нәтижесінде цифрлық қоғамдағы қоғамдық ұстанымдардың трансформациясын жан-жақты түсінуге мүмкіндік беретін тұжырымдар қалыптасады.

Цифрлық технологиялар адамның еркін әрекет ету мүмкіндіктерін кеңейтіп қана қоймай, сонымен бірге оған жаңа жауапкершіліктер жүктейді. Ханна Арендт еркіндік ұғымын қоғамдағы әрекет бостандығымен тығыз байланыстырады. Арендттің пайымдауынша, шынайы саяси еркіндік адамдардың көпшілік кеңістікте бір-біріне «көрінуіне», пікір алмасып, ортақ іс-әрекетке көшуіне негізделеді. Цифрландыру бұл кеңістікті виртуалды ортаға дейін кеңейтті: бүгінде әр адам әлеуметтік желілер мен онлайн платформаларда өз ойын білдіруге белгілі бір дәрежеде еркіндік алды. Алайда, Арендт бұқаралық ақпарат тасқыны адамдарды жеке пікірін қалыптастырудан алыстатып, «басқалардың айтқанына еріп кететін» жауапкершіліксіз тобырға айналуы мүмкін деп ескерткен. Философ сипаттаған «They» (олар) феномені қазіргі әлеуметтік желі мәдениетінде көрініс табады – желі қолданушылары көпшіліктің пікірімен оңай жұғысып, дербес ой-тұжырымнан гөрі жалпы қабылданған көзқарасты ұстануға бейімделеді. Бұл құбылыс адам еркіндігіне қатер төндіреді, себебі сырттай қарағанда еркін пікір білдіруші адам шын мәнінде ішкі дүниесінде көпшіліктің клишесіне тәуелді болып қалуы мүмкін. Арендттің ойынша, нағыз еркіндік жауапкершілікті талап етеді – әр адам өзінің ар-ұжданының дауысын тыңдап, көпшіліктің арасында ойсыз сіңіп кетуден сақтануы тиіс. Бұл әсіресе цифрлық дәуірде өзекті: әлеуметтік желілердегі жан-жақтан көрсетілетін қысым (мысалы, лайк санын қуу немесе «хейттан» қорқу) жеке пайым мен моральдық жауапкершілікке сынақ болуда. Арендттің мұндай бұқаралық әсерге қатысты ескертпелері тоталитаризм табиғатын талдауынан туындаған [1, 233 б.]. Демек, цифрлық қоғамда еркіндікті сақтау үшін адам ішкі жауапкершілік қағидаларын ұстанып, ақпарат ағымына сын көзбен қарауға міндетті [1, 264 б.].

Юрген Хабермас та адам еркіндігін қоғамдық коммуникация еркіндігімен байланыстырды. Ол демократияның тірегі – әркімге ашық

қоғамдық пікірталас алаңы деп есептейді. Хабермас классикалық буржуазиялық көпшілік кеңістікті идеал тұтып, онда ақылға қонымды уәж келтіру арқылы ортақ консенсусқа келу мүмкіндігі бар деген болатын. Цифрлық технологиялар бастапқыда дәл сондай пікірталас алаңын ғаламтор кеңістігінде қалыптастырады деген үміт болған. Шынында да, онлайн-форумдар мен әлеуметтік желілер арқылы бұрын шеттеліп қалған топтардың үн қатуы жеңілдеп, пікір алуандығы артады деп сенілді. Мысалы, 2010 жылдар басындағы «Араб көктемі» оқиғалары желі арқылы ұйымдасып, цифрлық коммуникацияның азаттық әлеуетін көрсетті. Алайда, Хабермас цифрландыру еркін пікірталас мәдениетіне жаңа сынақтар әкелгенін айтады. Уақыт өте келе интернеттегі еркіндік «парадоксы» туындады: бір жағынан, кез келген адам ақпарат тарату мүмкіндігіне ие; екінші жағынан, осы шексіз еркіндік ақпараттық хаосқа, жалған жаңалықтардың жылдам таралуына және қоғамдық пікірдің шектен тыс поляризациясына ұрындырды. Нәтижесінде әлеуметтік желідегі көпшілік коммуникация жүйелі диалогтан гөрі эмоция толқынына ұқсай бастады [2, 57 б.]. Хабермас пікірінше, цифрлық медиажүйеде демократияның өміршең болуы үшін барша қоғамды қамтитын үйлесімді көпшілік кеңістік қажет, онда жауапты пікір қалыптастыру үдерісі жүруге тиіс. Яғни, цифрлық еркіндік жауапкершілікпен сүйемелденуі керек: әрбір қолданушы ақпаратты саналы сүзгіден өткізіп, негізді дәлел мен өзара сыйластық шеңберінде пікір таластыруға талпынуы тиіс. Бұл – Хаберманың коммуникативтік рационалдылық принципінің цифрлық қоғамдағы көрінісі [2, 133 б.].

Еркіндік пен билік мәселесіне өзгеше қырынан қараған Мишель Фуко цифрлық дәуірде адамның шынайы еркіндігіне көзге көрінбейтін бақылау тетіктері әсер ететінін ескертеді. Фуконың көзқарасында билік тек мемлекеттік институттармен шектелмейді – ол қоғамның барлық ұяшығында тамыр жайған құбылыс, ал жеке адамдар биліктің қалыптастырған нормаларын өздігінен ішке сіңіреді [3, 54 б.]. Фуконың атақты «паноптикон» метафорасы (барлығын көруші мұнара) бүгінгі цифрлық бақылау жағдайымен тікелей үндеседі. Егер классикалық паноптикон түрмесінде тұтқындар мұнарадан бақылаушының қашан қарап тұрғанын білмегендіктен өздерін тәртіпке салса, қазіргі заманда цифрлық паноптикон бүкіл қоғамды қамтып отыр. Бейнебақылау камералары, интернеттегі із қалдырғыштар (cookies) және смартфон секілді құрылғылар арқылы жеке адамның әр әрекеті қадағалануы мүмкін. Фуко тірі болғанда, ол жасанды интеллект пен Big Data-ны тәртіп орнатудың жаңа құралы деп танитыны анық, өйткені алгоритмдер орасан көлемдегі мәліметті өндеп, адамдардың мінез-құлқын алдын ала болжап, бағыттай алады. Мұндай жағдайда сырт көзге адамның таңдау еркіндігі бар сияқты көрінгенмен, шын мәнінде біз аңдамай өзімізді қадағалау процесіне өзіміз қатысамыз – смартфон, фитнес-білезік сияқты құрылғыларымыз арқылы жеке деректерімізді ерікті түрде ұсынып, жүріп-тұруымызды бақылауда ұстаймыз. Фуко бұл құбылысты

биліктің адамның күнделікті өмірінің ұсақ тетіктеріне дейін сіңісуі деп талдаған [3, 249 б.]. Демек, цифрлық қоғам жағдайында еркіндікті қорғау үшін осы жасырын билік құрылымдарын (алгоритмдер мен желі платформаларының саясатын) әшкерелеу және түсіну қажет. Фуконың кейінгі еңбектері этикаға, әсіресе өзін-өзі қадағалау (care of the self) практикаларына арналды – қазіргі тілмен айтсақ, адам цифрлық әлемде өз деректерінің қорғалуы мен жеке құпиясының сақталуына саналы түрде ие болуы, сыртқы цифрлық ықпалға сын көзбен қарай білуі қажет дегенге саяды. Яғни, Фукоша түсіндірсек, цифрлық дәуірдегі еркін тұлға болу – өзін тәртіптеуші жүйеге қарсы тұрып, дербес субъект болып қалуға ұмтылу жауапкершілігін мойындау [3, 312 б.].

Цифрлық заман еркіндігі туралы сөз қозғағанда, Питер Слотердаик идеялары да назар аударарлық. Слотердаик ХХ ғасырдың соңындағы мәдени ахуалды «сынға ұшыраған рационалдықтың цинизмі» ретінде сипаттаған болатын. Бұл «ағартылған жалған сана» деген ұғым: қазіргі адамдар қоғамдағы теріс құбылыстар мен биліктің айла-шарғысын түсінеді, бірақ біле тұрып еш әрекет жасамайды [4, 87 б.]. Цифрлық дәуірде ақпаратқа қолжетімділік шарықтау шегіне жетті – әрқайсымыздың қолымызда бүкіл әлем деректері бар смартфон тұр. Теориялық тұрғыдан, бұл жағдай саналы, еркін азаматтардың көбеюіне алып келуге тиіс еді. Алайда, Слотердаик көрсеткендей, шектен тыс ақпарат тасқыны керісінше селқос цинизмді күшейтуі мүмкін. Мысалы, әлеуметтік желіде немесе жаңалықтар сайттарында күн сайын сансыз келеңсіздік пен дағдарысты көру адамдарда белгілі дәрежеде дәрменсіздік сезімін туғызады: «Мен не істей аламын, бәрібір ештеңе өзгермейді» деген пессимистік көңіл-күй пайда болады. Адам өзін еркінмін деп санайды, бірақ қоғамды өзгертуге күшім жетпейді деген сенімсіздік қалыптасады [4, 155 б.]. Осылайша, ақпараттандыру адамның іс-әрекет еркіндігін автоматты түрде арттырмайды, керісінше ішкі жауапкершілік дағдарысын туындатуы мүмкін – біліп тұрып әрекет етпеу, яғни этикалық енжарлық. Слотердаиктың ойынша, бұл сынақтан шығу үшін адамдарға рухани-практикалық «жаттығулар» керек («Өз өмірінді өзгертудің қажеті туралы» еңбегінде осыны айтады). Цифрландыру заманында мұны өзіндік тәртіп орнату деп түсіндіруге болады: экран алдында өткізетін уақытты реттеу, саналы ақпараттық «диета» ұстану, онлайн этиканы қалыптастыру – мұның бәрі адамның еркіндігі өз қолында қалуы үшін қажет жаңа жауапкершілік түрлері.

Чарльз Тейлор еркіндік мәселесінде адамның ішкі құндылықтарын жүзеге асыруына баса мән береді. Оның «адамның түпкі мұраты – өзінің шынайы болмысына адал болу» деген этикалық тұжырымы цифрландыру заманында ерекше сынға түсті. Тейлор өзінің «шынайылық этикасы» (этика подлинности) тұжырымдамасында әр адам өз өмір жолын, дүниетанымын өзі таңдап, шынайы Менін табуы керек дейді. Бірақ бұл үдеріс қоғамнан тыс жүзеге аспайды: қоғамда өзара мойындау принципі маңызды – әр индивид өз құндылықтарының құндылығын басқа адамдар

мойындағанда ғана толыққанды автентикалық тұлға бола алады. Цифрлық коммуникация бұл тұрғыда еркіндікті кеңейтті ме, әлде қиындатты ма? Бір жағынан, интернет арқылы бұрын үнін жеткізе алмаған талай топ (этникалық, діни, әлеуметтік қауымдастықтар) өз болмысын таныту мүмкіндігіне ие болды, яғни әртүрлілік көрініп, танылуы үшін жағдай жасалды. Екінші жағынан, Тейлор сынға алған жеке бастың шектен тыс дәріптелуі онлайн әлемде ушыға түскендей. Әлеуметтік желілер өзін-өзі көрсету аренасына айналып, адам бойында нарциссизм және үстірт имиджге негізделген жалған «шынайылық» қалыптасады деген сындар бар. Тейлор «автентичность» идеалының таязданып, тек өзіне ғана мән беру, қауымнан бөлектену түрінде іске асуын қатты сынаған [5, 29 б.]. Бүгінде Instagram, TikTok сияқты платформаларда көпшілік «жеке брендін» қалыптастырумен әуре; бұл – философ атап көрсеткен қауымнан ажыратылған индивидуализмнің шегі болар. Тейлор бойынша, шынайы еркіндік – адамның өз қадір-қасиетін қоғам игілігімен үйлестіруінде: жеке басыңның қамы ғана емес, өзің мүше болып табылатын қауымның да құндылықтарына жауапкершілікпен қарау. Мысалы, цифрлық еркіндікті пайдаланып пікір айтқанда, этика шеңберінен шықпау, өзгенің арнамысын құрметтеу – осы жауапкершілікке жатады. Тейлор адамдардың моральдық бағдарын сақтауында қоғамдық диалогтың рөлін ерекше атап өтеді (дін мен секуляризм, түрлі мәдени топтар арасында өзара түсіністік орнату). Сол секілді интернеттегі сан алуандылық жағдайында да ортақ түсіністік табу әркімнің мойнындағы міндет.

Зигмунт Бауман сипаттаған «сұйық бақылау» жағдайында еркіндік пен жауапкершілік арасалмағы мүлде жаңа күйге енген. Бауман бойынша, постмодерндік қоғамда дәстүрлі әлеуметтік құрылымдар (отбасы, қауым, тұрақты жұмыс, діни институттар) «ерігендей» болды – олар бұрынғыдай адам өмірін өз уысында ұстап тұра алмайды. Жеке адам бұрынғыдан әлдеқайда еркін, бірақ сол еркіндіктің жауапкершілігі де өз мойнында [6, 82 б.]. Мәселен, бұрын кімнің кім екені (әлеуметтік рөлі, кәсібі, ортасы) салыстырмалы тұрақты болса, қазір әр адам өз «бірегейлігін» өзі қалыптастыруы керек. Бұл – «мәжбүрлі индивидуализм» жағдайы: қоғам «сен еркінсің» дейді, бірақ шындығында барлығымыз өзіндік бейнемізді табуға, өзгелерден ерекшеленуге мәжбүрміз [6, 121 б.]. Бауман мұны тұтынушылық мәдениетпен байланыстырады – қазіргі капитализм адамға дайын қалыптар ұсынбайды, керісінше «кім болғың келсе – өзің шеш, бірақ таңдауың бәрібір нарық ұсынған үлгілер аясында» дегенді мегзейді. Цифрлық коммуникациялар бұл үрдісті жиілетті: әлеуметтік желіде өз бейнеңді жасау («өмірді әдемі ғып көрсету») бір жағынан шығармашылық еркіндік актісі, екінші жағынан әлеуметтік қысымға айналды (барлығымыз «қызықты өмір» образын көрсетуге міндеттідейміз). Бауманның айтуынша, қазіргі адам «өзін көрсетуді» жұмысқа айналдырып жіберген, әсіресе онлайн кеңістікте. Мысалы, Facebook пен Instagram-да әрдайым белсенділік танытып, лайк жинап отырмасаң, «бар болмай қалам» деген үрей пайда болады.

Осылайша, еркіндік жауапкершілікке емес, үздіксіз өзін-өзі бақылау қажеттілігіне ұласты – әркім өзін де, өзгені де қадағалап, бағалайды (кімнің қанша лайқы бар, кімнің жазбасы танымал). Бауман мен Лион енгізген «сұйық бақылау» ұғымы да осыны білдіреді: қазіргі қоғамда бақылау қатты, көзге көрінетін формада емес, ол көзге түспей ағылатын, адамның өз еркімен қатысуын талап ететін жұмсақ формаға айналды [6, 45 б.]. Біз түрлі онлайн қызметтерді пайдалану үшін жеке деректерімізді өзіміз ашамыз, сол арқылы «еркіндігімізді өз қолымызбен шектейміз» деуге болады. Бауман бұл құбылысты сынай отырып, бүгінгі еркін адамға бұрынғыдан да жоғары әлеуметтік-этикалық жауапкершілік артылатынын айтады: өз бағыт-бағдарын жоғалтпау, ақпарат тасқынында адамгершілік қағидаларын ұстану, қарым-қатынастардағы адалдық. Мысалы, онлайн анонимдік жиі жауапкершіліксіздікке апарады – бұны еңсеру үшін әркім цифрлық этикетті ішкі мәдениет ретінде қабылдауы керек. Бауманның жалпы тұжырымы: егер еркіндік пен жауапкершілік қатар жүрмесе, қоғам бей-берекет «сұйық хаосқа» айналады; сондықтан цифрлық заманда азаматтық жауапкершіліктің жаңа формаларын игеру – уақыт талабы.

Ақпараттық қоғам философиясына Джон Серл де өзіндік үлес қосады. Ол адам еркіндігі туралы пікірталастарда сананың ерекше қасиеттерін алға тартады: компьютер қанша ақылды болса да, адам миының саналы интенционалдық қабілетін қайталай алмайды деп санайды. Мұны цифрлық дәуірдегі жауапкершілік мәселесіне қолдансақ, түптеп келгенде этикалық таңдау мен жауапкершілік адамның санасында қалуы керек деген тұжырым шығады. Мысалы, әлеуметтік желілердегі мазмұнды модерациялауды толықтай алгоритмдерге тапсырайық деген көзқарастар бар; алайда Серлдің көзқарасы тұрғысынан алгоритмдер мағынаны шынайы ұғына алмайды, демек жақсы-жаман, моральдық-маңызды дегенді түйсіну оларға жат. Сондықтан адам өз еркіндігін техникалық жүйелерге толық тапсыруға болмайды – этикалық жауапкершілікті автоматтандыру мүмкін емес [7, 32 б.].

Серл цифрлық қоғамдағы әлеуметтік құбылыстарды түсінуге көмектесетін тағы бір теория ұсынады: ол институционалдық фактілер теориясы. Онлайн платформаларда біз күнделікті жасайтын әрекеттер – «лайк басу», «фоллоу ету» (біреудің парақшасына жазылу), «дос болу өтінішін жіберу» – бұлардың барлығы белгілі бір тілдік актілер арқылы қоғамдық шындық қалыптастырады [7, 105 б.].

Мысалы, Facebook-та біреуді «досым» деп белгілеу шын өмірдегі достықтан бөлек мағынаға ие, бірақ әлеуметтік желіде ресми статус туындататын әрекет. Серл мұндай құбылыстарды «статус функциясын орнықтыратын декларациялар» деп атайды – тиісті контексте айтылған сөздер шынайы әлемде жаңа әлеуметтік фактіні жасап шығарады. Twitter-дегі жазбалар мен жазылушылар жүйесі де осылайша тіл мен келісім негізінде құрылған цифрлық институттарға айналды. Мұның еркіндікке қатысы мынадай: біз онлайн кеңістікте еркін әрекет етіп жүргендей

көрінгенімізбен, шын мәнінде сол платформалардың жасанды ережелеріне (институционалдық фактілеріне) арқа сүйейміз. Серлдің пайымдауынша, адамдар тіл арқылы ортақ әлеуметтік ақиқат құрады, демек цифрлық ортада да қандай «ойын ережелерін» қалыптастыратынымыз – өз жауапкершілігімізде. Егер әлеуметтік желіде өшпенділік тілі өршіп кетсе немесе жалған ақпарат қалыпты нәрсе санала бастаса, бұл – қолданушылар ұжым болып теріс институционалдық фактіні орнықтырды деген сөз. Сол себепті әрбір адам желідегі сөзі мен іс-әрекеті үшін жауапкершілік алып, цифрлық әлемнің этикалық инфрақұрылымын құруға атсалысуы керек. Серл сөз актілерінің күшіне сенді – дұрыс контексте айтылған дұрыс сөз шындықты өзгерте алады. Цифрлық еркіндік жағдайында да жауапкершілікпен айтылған сөздер мәдениетті орта қалыптастырады, ал жүгенсіз сөз бостандығы қауіпті орта тудыратынын түсіну маңызды.

Евгений Морозов – цифрлық заман ұрандарына сын көзбен қарайтын белгілі ойшылдардың бірі. Ол технологиялық оптимизмге («интернет барлық автократияны құлатады», «Big Data барлық мәселені шешеді» деген сияқты көзқарастарға) күмәнмен қарап, шынайы еркіндік технологияның жылытырына алданбауды талап етеді деп есептейді. Морозовтың пікірінше, бүгінгі қоғамда технологиялық шешімшілдік (solutionism) деп атауға болатын жаңсақ түсінік белең алған: яғни күрделі әлеуметтік проблемаларды саясаттағы не мәдени өзгерістердегі терең реформаларсыз, дайын қосымша немесе алгоритм арқылы шеше салуға болады деп сену бар [8, 47 б.]. Философ бұл көзқарасты «solutionism» (шешімшілдік) деп атап, оны қатты сынға алады [8, 53 б.]. Мысалы, қылмысты болдырмау үшін кейбіреулер адамдардың жүріс-тұрысын толық қадағалап, үлкен деректерді алгоритммен сүзу жеткілікті деп ойлайды – бірақ бұл адамның бостандығы мен құқықтарына қол сұғу болады. Морозов осындай «жауапкершілікті технологияға артуды» еркіндікке төнген қатер деп санайды. Өйткені қоғамның моральдық таңдауын, саяси шешімдерін машинаға жүктеу – азаматтардың жауапкершіліктен бас тартуының белгісі. Ол 2011 жылы жарық көрген «Интернет иллюзиясы» кітабында Таяу Шығыста әлеуметтік желі арқылы басталған революциялардан кейін билікке радикал топтар келгенін көрсетті, яғни технологияның өзі автоматты түрде еркіндік орната алмайтынын дәлелдеді. Сондай-ақ Морозов мемлекеттердің бақылау органдары мен арнайы қызметтері үшін интернет керемет құралға айналғанын атап өтті – егер сақтанбаса, онлайн еркіндік бақылаудың ең тиімді механизміне айналып кетуі ғажап емес. Шынында да, адамдар күнделікті өмірде өздері туралы қаншама деректі ерікті түрде беріп қояды, тіпті оны байқамайды да. Соның нәтижесінде қарапайым интернет тұтынушысы биліктің «құқық қорғау органдарына өз еркімен ақпарат ұсынатын агентке» айналып отыр. Мысалы, смартфон қолданушысы өзінің орналасқан жерін, іздеу тарихын, сатып алу әдетін компаниялармен еркін бөліседі, ал компаниялар қажет болса бұл мәліметтерді құқық қорғау органдарына да бере салуы мүмкін. Мұндай құбылысты өзгерту үшін Морозов азаматтық сананы оятуға шақырады:

әр адам жеке деректерінің қадірін түсініп, құпиялылығын қорғауға ұмтылуы керек; ал қоғам жалпы алпауыт технология компанияларын жауапкершілікке шақырып, олардың еркіндікті шектеу әлеуетін демократиялық бақылауға алуы тиіс. Қысқаша айтқанда, Морозов цифрлық замандағы еркіндікті саяси күрес кеңістігі деп бағалайды – егер азаматтар белсенді позиция ұстанбаса, технологиялар біздің бостандығымызды кеңейту орнына, керісінше, кері тартып әкетуі ғажап емес [8, 123 б.].

Лев Манович – цифрлық мәдениет зерттеушісі – адамның шығармашылық еркіндігі мен цифрлық құралдардың байланысын зерделейді. Оның пікірінше, бағдарламалық жасақтама біздің қалай ойлап, қалай шығармашылық жасайтынымызға әсер етеді. Мысалы, Манович Photoshop пен басқа да медиа өңдеу қосымшаларын талдай отырып, олардың интерфейсі мен құралдары қазіргі визуалды мәдениеттің эстетикасын айқындап отырғанын көрсеткен. Бүгінде суретші немесе қарапайым инстаграм қолданушысы болсын – барлығы белгілі бір фильтрлер мен функцияларға сүйенеді, сол арқылы бейнелер жасайды. Яғни цифрлық құрал адам шығармашылығын белгілі бір арнаға бағыттайды: біз тек өз қиялымызбен еркін әрекет етіп жатқандай көрінгенімізбен, шын мәнінде бағдарлама алдын ала ұсынып қойған шаблондар шеңберінде жұмыс істейміз. Бұл еркіндіктің шектелуі емес пе? Мановичтің айтуынша, бір жағынан, рас – технологиялар белгілі стильдер мен форматтардың үстем болуын қамтамасыз етеді; екінші жағынан, дәл осы құралдарды игеру арқылы миллиондаған адам бұрын қолы жетпеген шығармашылық еркіндікке ие болды. Цифрландыруды «өндіріс құралдарын жаппай халықтың қолына беру» деп те атауға болады, блог жүргізу, видео жасау, музыка жазу қазір кез келгеннің қолынан келеді. Алайда бұл еркіндік бара-бара коммерциялық платформалардың ережелеріне тәуелді болып қалуда. Мысалы, YouTube авторлары көрерменнің назарын тарту үшін бейне контентті платформаның алгоритмі ұнататын форматқа келтіруге мәжбүр (белгілі бір ұзындық, белгілі бір кілтсөздер) – мұны платформаның жасырын билік қысымы деп атауға болады. Лев Манович цифрлық мәдениетті талдай отырып, біздің «мәдени тәжірибеміздің деректендірілуі» үрдісін атап көрсетеді [9, 56 б.]. Үлкен деректер дәуірінде ғаламторда миллиардтаған әлеуметтік жазбалар, фотолар, пікірлер жиналып, талдануда; осылар арқылы зерттеушілер мәдениет пен қоғамды цифрлық тұрғыда түсінуге тырысады. Мысалы, Мановичтің Cultural Analytics жобасы Instagram секілді платформалардағы миллиондаған суретті сараптап, заманның визуалды тенденцияларын зерттейді. Бұл қарапайым адамға да әсер етеді: көпшілік өзінің талғамы мен көзқарасын осы деректер ағыны аясында қалыптастыруда. Spotify сізге қандай ән ұнайтынын болжап ұсыным береді, Netflix – қандай фильм көретініңізді болжайды; соның арқасында таңдау мүмкіндігі артылғандай көрінгенімен, шын мәнінде біздің таңдауымызды алгоритмдік ұсынымдар тарылтуы мүмкін. Сондықтан

цифрлық дәуірдегі еркіндік тек қолжетімді опциялардың санына емес, сол опциялардың қалай пайда болатынын түсінуге де байланысты.

Мановичтің зерттеулері көрсеткендей, бағдарламалар мен деректер архитектурасы адамдардың мінез-құлқы мен талғамына ықпал етеді. Демек, еркіндік енді технологияны жасаушылар мен оны реттеушілердің қолындағы құндылыққа да айналды. Осындай жағдайда әрбір саналы пайдаланушы технология ұсынған мүмкіндіктерді өз мақсат-мұратына сай саналы пайдалануға, қажет кезде цифрлық жүйенің өзіне шектеу қоюға (мысалы, әдейі онлайн кеңістіктен үзіліс жасау, құпиялылықты күшейтетін қосымшаларды қолдану) жауапты болмақ.

Бұл тұжырымдарды Қазақстандағы отандық зерттеушілердің зерттеу нәтижелерімен байланыстыра отырып қарастыруға болады. Мысалы, Бекенова Ж.Н. және әріптестері көрсеткендей, цифрлық қоғамда адам болмысы мен әлеуметтік қатынастар жаңа сипатқа ие болып, тұлғаның жауапкершілігі мен этикалық шешім қабылдау қабілетін қайта қарауды қажет етеді [10].

Сонымен қатар, цифрлық трансформация ғылыми зерттеулердің этикасына да әсер етеді: зерттеушілердің жауапкершілігі артып, әдіснамалық нормалардың маңызы артты [11].

Осы тұрғыдан қарағанда, Мановичтің байқаулары мен отандық зерттеушілердің тұжырымдары бір-бірін толықтырады: цифрлық құралдар тек жеке шығармашылық еркіндікті емес, сонымен қатар қоғамдағы әлеуметтік және этикалық нормаларды да қайта қалыптастыруға әсер етеді. Бұл зерттеулер саналы пайдаланушының өз әрекетін саналы түрде бағыттау қажеттігін көрсетеді: біз технология ұсынған мүмкіндіктерді өз мақсат-мұратымызға сай қолдануға, қажет болса шектеу қоюға жауаптымыз. Осылайша, цифрлық дәуірдегі еркіндік – тек опциялардың көптігі емес, сонымен қатар олардың құрылымын түсіну және саналы басқару қабілетінде жатыр.

Қорытынды

Цифрландыру жағдайында адам еркіндігі жаңа өлшемдерге ие болды. Біріншіден, еркіндік бұрынғыдан кеңейгенімен, оған ішкі жауапкершілік қосарланды (Арендт, Тейлор, Бауман ойлары). Екіншіден, цифрлық орта еркіндікті арттырумен қатар оны шектеудің жаңа формаларын туындатты (Фуконың цифрлық паноптиканы, Слотердайктың ақпараттық цинизмі, Морозовтың сындары). Үшіншіден, технология адам шығармашылығы мен өзін-өзі көрсету еркіндігін жаңа деңгейге көтерді, бірақ сол еркіндіктің шеңберін өзі белгілеп отыр (Манович, Слотердайк) - демек, еркіндік үшін күрес енді технологияның өзінде жүріп жатыр. Қазіргі цифрлық қоғамда нағыз еркіндікке қол жеткізу әр индивидтің ішкі моральдық ұстанымдарына берік болуын және цифрлық жүйелерді демократияландыруды қажет етеді.

Цифрлық дәуірдегі практикалық философия мен саяси этикаға қатысты бұл талқылау бізге маңызды сабақ береді: технология

қаншалықты өзгеріс әкелсе де, қоғамның өзегі – адам және оның түбегейлі құндылықтары – үнемі назарда болуы керек. Адам еркіндігі мен жауапкершілігі жаңа жағдайда қайта ойлануды талап етеді; қоғамдық пікір мен билік арасындағы тепе-теңдікке жаңаша кепіл керек; цифрлық бақылау мен деректерді пайдалану қатаң этикалық сүзгіден өтіп, адам құқығы қорғалуға тиіс; қоғамдық ұстанымдар өзгерісінің қарқыны тез болса да, оның бағытын ізгі мұраттарымыз бақылауда ұстауы қажет. Жоғарыда қарастырылған ойшылдардың идеялары – Арндттің көпшілік кеңістік туралы пайымдары, Хабермастың диалог этикасы, Фуконың билік талдауы, Слотердайктың цинизм сыны, Тейлордың тану теориясы, Бауманның сұйық қоғам концепциясы, Серлдің әлеуметтік реализм тұжырымдамасы, Морозовтың технологиялық скептицизмі және Мановичтің мәдени талдауы – барлығы қазіргі цифрлық қоғамды терең түсінуге мүмкіндік береді. Осы түсінік негізінде заманауи қоғам өз жолын таба алады: технология прогресін адамгершілік прогресімен теңестіру, цифрлық инновацияны қоғамдық игілікке бағындыру, әр адамның қадір-қасиеті қорғалатын ортақ цифрлық этика қалыптастыру – ақпарат заманындағы басты мұраттар болмақ.

***Қаржыландыру:** Мақала AP23485390 «Практикалық философия - әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқытудағы интегралды білім беру мен дизайн-ойлаудың тұжырымдамалық метамоделі» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған.*

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Арндт, Х., 2000. Vita activa или О деятельности. Москва: Европейские издания.
2. Хабермас, Ю., 2001. Структурные изменения публичности. Санкт-Петербург: Наука.
3. Фуко, М., 1999. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: АСТ.
4. Sloterdijk, P., 1983. Kritik der zynischen Vernunft. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
5. Taylor, C., 1992. The Ethics of Authenticity. Cambridge: Harvard University Press.
6. Бауман, З., 2008. Текущая современность. Москва: Логос.
7. Searle, J.R., 1995. The Construction of Social Reality. New York: Free Press.
8. Morozov, E., 2013. To Save Everything, Click Here: The Folly of Technological Solutionism. New York: PublicAffairs.
9. Manovich, L., 2020. Cultural Analytics. Cambridge: MIT Press.
10. Бекенова, Ж.Н., Нұрышева, Г.Ж. and Амиркулова, Ж.А., 2023. Цифрлық қоғамдағы адамның болмысы және жауапкершілік мәселесі. Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы, 111(3), pp. 170–179. DOI: 10.31489/2023hph3/170-179.
11. Бекенова, Ж.Н., Мейрбаев, Б.Б. and Амиркулова, Ж.А., 2023. Цифрлық трансформация аясындағы ғылыми этика. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы, 1(83), pp. 16–25.

REFERENCES:

1. Arendt, H., 2000. *Vita activa ili O deyatel'nosti* [The Human Condition]. Moscow: Evropeiskie izdaniya.
2. Habermas, J., 2001. *Strukturnye izmeneniya publichnosti* [The Structural Transformation of the Public Sphere]. Saint Petersburg: Nauka.
3. Foucault, M., 1999. *Nadzirat' i nakazyvat'*. *Rozhdenie tyur'my* [Discipline and Punish: The Birth of the Prison]. Moscow: AST.
4. Sloterdijk, P., 1983. *Kritik der zynischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
5. Taylor, C., 1992. *The Ethics of Authenticity*. Cambridge: Harvard University Press.
6. Bauman, Z., 2008. *Tekuchaya sovremennost'* [Liquid Modernity]. Moscow: Logos.
7. Searle, J.R., 1995. *The Construction of Social Reality*. New York: Free Press.
8. Morozov, E., 2013. *To Save Everything, Click Here: The Folly of Technological Solutionism*. New York: PublicAffairs.
9. Manovich, L., 2020. *Cultural Analytics*. Cambridge: MIT Press.
10. Bekenova, Zh.N., Nurysheva, G.Zh. and Amirkulova, Zh.A., 2023. *Tsifrlыq qogamdagy adamnyng bolmysy zhane zhaupkershilik maseleci* [Human existence and responsibility in a digital society]. *Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series*, 111(3), pp. 170–179. DOI: 10.31489/2023hph3/170-179.
11. Bekenova, Zh.N., Meirbaev, B.B. and Amirkulova, Zh.A., 2023. *Tsifrlыq transformatsiya ayasynda gylыmi etika* [Scientific ethics in the context of digital transformation]. *Bulletin of Karaganda University. Philosophy, Cultural Studies, Political Science Series*, 1(83), pp. 16–25.